

R.E.M.E.

(Revista Electrónica de Motivación y Emoción)

ISSN-1138-493X

Depósito legal: M-44928-1997

Certeses i controvèrsies en l'estudi de l'emoció

Francesc Palmero

Cristina Guerrero

Consuelo Gómez

Amparo Carpi

Universitat Jaume I de Castelló

Resum

L'emoció és un dels processos que sistemàticament ha sigut postergat en gran part de les investigacions dutes a terme en el passat segle. No obstant això, al llarg de les dues o tres últimes dècades s'ha produït un increment exponencial en l'estudi del dit procés. Aquest avanç singular, rellevant en si mateix, ha donat lloc a una gran aglomeració de treballs, d'idees i de teories sobre l'emoció, i ha produït, entre altres coses, un ventall tan ampli de possibilitats que resulta pràcticament impossible prendre una panoràmica definida de l'emoció, tant quan se la considera com una resposta adaptativa, com quan se la considera com un procés bàsic. A això hi podem afegir la utilització de forma intercanviable dels distints termes i variables afectives que formen part dels processos afectius en general, entre les quals hi ha l'afecte, l'humor, l'emoció, o el sentiment. En el present treball intentarem delimitar algunes de les particularitats afectives que han propiciat seriosos debats i controvèrsies. Cert és que, en alguns casos, el tema continua sotmès a debat, per tant, la mateixa complexitat de l'assumpte dificulta seriosament concloure alguna cosa concreta. No obstant això, altres vegades, ha sigut la utilització incorrecta dels termes el que ha portat al desacord.

Paraules clau: emoció, afecte, humor, sentiment

Abstract

Emotion is one of the processes that systematically has been deferred in a large part of the investigations carried out in last century. However, along the last three decades an exponential increment has taken place in the study of this process. This singular advance, outstanding in itself, has given place to a great mass of works, ideas and theories about the emotion, appearing, among other things, a world so wide of possibilities that is practically impossible to take a defined panoramic of the emotion, so much when it is considered as an adaptative answer, as when it is considered as a basic process. Besides, we can add the use in interchangeable way of the different terms and affective variables that are part of the affective processes in general, among them the affect, the humor, the emotion, or the feeling. Presently work tries to define some of the affective particularities that have propitiated serious debates and controversies. Certain it is that, in some cases, the topic continues subjected to debate, because the own complexity of the matter hinders seriously to conclude something concrete. However, in other occasions, it has been the incorrect use of the terms what has taken to the disagreement.

Key words: emotion, affect, mood, feeling

1. De la definició

La definició de l'emoció és imprescindible en qualsevol empresa científica que pretenga comprendre el funcionament d'un procés tan vital, encara que complex, per a l'adaptació i supervivència de qualsevol organisme: «*Les definicions de l'emoció no són més que models funcionals expressats en paraules, i és difícil concebre com algú podria arribar molt lluny sense intentar formular-les*» (Lyons, 1993, p. 4). No obstant això, són tantes les definicions existents que, probablement, s'ha dit tot el que és, i fins i tot molt del que no és, una emoció. El problema esdevé irresoluble quan tractem de fer congruents tantes i tan diverses concepcions de l'emoció. Dit d'una altra manera, amb aquests pressupòsits, definir el concepte d'emoció amb la sana idea de coincidir amb altres autors moltes vegades resulta una autèntica utopia. Les emocions són complexos processos que han patit els vaivens peculiars que imposen les tendències dominants en cada època; només cal fer una ullada retrospectiva per a contemplar com des de la filosofia dels clàssics grecs fins als nostres dies les concepcions sobre l'emoció no són sinó la manifestació, una més, de les distintes escoles, orientacions i plantejaments vigents en aqueix moment. Les definicions acceptades sobre l'emoció en una determinada època són el reflex de la tendència dominant en la dita època. En l'àmbit filosòfic, la teorització emocional ha anat a remolc i ha sigut fidel reflex de la teorització general sobre la ment; en l'àmbit psicològic, les teoritzacions sobre l'emoció s'emmarquen en el més ampli espectre de la teorització sobre els mecanismes d'adaptació general.

Sembla un fet constatat en l'actualitat que, tradicionalment, l'emoció no ha sigut estudiada amb la mateixa profunditat que altres processos psicològics (Damasio, 2000). Si a això afegim que l'emoció pot ser considerada com un procés en què intervenen els distints components d'aquesta, observarem que, en la mesura en què cada autor se centra en algun d'aquests en les seues investigacions, planteja una definició d'emoció que difícilment coincideix amb la d'un altre autor interessat en un altre dels components. Per aquestes raons, com repetidament ha assenyalat Mandler (1975, 1984), intentar establir una definició consensuada d'emoció és pràcticament impossible en l'actualitat. És, precisament, l'absència d'una definició àmpliament acceptada el que impedeix l'establiment d'una acceptable teoria de l'emoció (Scherer, 2000, 2001).

Hi ha hagut diversos intents per a classificar les definicions d'emoció. Així, Fantino

(1973) ha recopilat fins a 11 definicions, i conclou, igual que Duffy (1941), que el concepte d'*emoció* aporta molt poc, o res, a la psicologia; per la seua banda, Plutchik (1980) va trobar 28 definicions, i va posar en relleu la poca consistència entre aquelles. En general, algunes definicions accentuen els aspectes conductuals, altres els aspectes fisiològics; algunes són bastant precises, altres molt més vagues i ambigües; algunes plantegen el caràcter adaptatiu, altres els efectes desorganitzadors.

Fins a la data, la classificació més detallada que coneixem ha sigut realitzada per Kleinginna i Kleinginna (1981), que recopilen fins a 101 definicions del concepte d'«emoció», aconseguides a partir de diccionaris de psicologia, així com textos d'«emoció», «motivació», «psicologia fisiològica» i «introducció a la psicologia». Una de les conclusions que proposen els autors es refereix al fet que, en general, l'estudi de les emocions s'ha de dur a terme considerant els factors subjectius, els factors ambientals i els processos hormonals/neurals. L'estructuració que realitzen aquests autors està conformada per onze categories que prenen com a criteri categoritzador les característiques més destacades en la definició. Les categories en qüestió són les següents: afectiva, cognitiva, basada en l'estimulació exterior, fisiològica, emocional/expressiva, disruptiva, adaptativa, multifactorial, restrictiva, motivacional i escèptica.

2. Els acords i les divergències

La proliferació de treballs en què s'aborda de forma individualitzada i independent l'estudi de l'emoció ha proporcionat una quantitat enorme d'informació, en molts casos incompleta, en altres inservible. Creiem que la quantitat d'informació científica sobre l'emoció ha arribat a un punt en què és difícil aconseguir una bona perspectiva de la situació del tema. La neurociència ha incrementat el nostre coneixement dels mecanismes cerebrals, hormones i neurotransmissors implicats en l'emoció. Els psicòlegs del desenvolupament delimiten perfectament quins són els canvis emocionals que es produeixen al llarg de la vida d'un subjecte, així com el paper que tenen les emocions en l'afecció i el temperament. Els psicòlegs socials posen en relleu la importància comunicativa de l'expressió emocional. Els psicòlegs cognitius s'estan centrant en la rellevància de la relació emoció-cognició. Els psicòlegs de la personalitat estan considerant l'estudi dels trets en termes d'emocions discretes. Els psicòlegs clínics han trobat importants relacions entre desordres psicològics i tipus d'experiència emocional. En definitiva, el concepte d'emoció, tal com assenyalen

alguns autors (Izard, 1991; Carlson i Hatfield, 1992; Scherer, 2000), és massa ampli, de tal manera que cada autor se cenyeix a aquells aspectes de l'emoció que són pertinents a les seues investigacions. Així, els autors centrats en els aspectes cognitius accentuen la importància dels pensaments, avaluacions i valoracions per a definir l'emoció; els autors orientats cap als aspectes fisiològics ressalten la rellevància dels canvis i reaccions fisiològiques en les seues definicions, mentre que els autors interessats en els aspectes conductuals focalitzen els seus esforços en les característiques expressives i motores de les conductes emocionals.

Un exemple de la complexitat del concepte *emoció* queda reflectit en els treballs d'alguns autors (Lewis i Rosenblum, 1978; Lewis i Michalson, 1983; Lewis, Sullivan i Michalson, 1990), per als quals l'emoció consta de cinc components essencials: a) **elicitadors emocionals**, que es refereixen a les situacions o estímuls que activen als receptors emocionals; els elicitadors poden ser interns o externs, i la seua capacitat per a provocar respostes emocionals pot ser innata o apresada; b) **receptors emocionals**, que es refereixen als nuclis o les vies específiques del sistema nerviós central implicats en els canvis de l'estat fisiològic i/o cognitiu de l'organisme; els processos mitjançant els quals exerceixen la seua acció els receptors emocionals poden ser innats o adquirits a través de l'experiència; c) **estats emocionals**, que es refereixen als canvis en l'activitat somàtica i neural que acompanya l'activació dels receptors emocionals; els estats emocionals solen ser específics i passatgers; d) **expressions emocionals**, que es refereixen a les característiques superficials, potencialment observables, de la cara, la veu, el cos i l'activitat corporal general, que solen acompanyar els estats emocionals; els elements constituents, així com la regularitat amb què es troben associats amb estats emocionals particulars, poden ser innats o apresos; e) **experiències emocionals**, que es refereixen als processos perceptius, interpretatius i avaluatius, tant conscients com inconscients, que realitza el subjecte sobre el seu propi estat i expressió emocional; aquests processos cognitius que du a terme el subjecte es troben considerablement influenciats per les seues experiències socials prèvies. Igualment, Wallbott i Scherer (1989) plantegen que els components de l'emoció es refereixen als aspectes següents: a) avaluació d'una situació antecedent; b) canvis fisiològics; c) expressió motora; d) efectes motivadors amb tendències cap a l'acció; e) sentiment subjectiu.

Amb aquest panorama, estimem que sembla convenient establir els punts de convergència i de discrepància en l'estudi dels processos emocionals, ja que, d'aquesta manera, serà més probable delimitar les característiques dels dits processos.

En aquest marc de referència, considerant que l'emoció és un procés, podem suggerir que la idea d'una emoció té a veure amb la resposta que s'origina com a conseqüència d'un estímul o situació que posseeix capacitat per a desencadenar el dit procés. Així, entesa com una resposta, és viable defensar que l'emoció implica un canvi sobtat en l'organisme, canvi que és produït per un estímul, siga aquest intern o extern. Encara que l'acceptació d'una premissa tan evident ha portat al fet que es pugui parlar de punts de convergència, com assenyalàvem, continua havent-hi encara aspectes que condueixen a l'existència d'una certa discrepància. Vegem-ho.

Un punt d'acord bastant generalitzat té a veure amb l'existència necessària de **canvis** per a parlar d'emoció. Una altra cosa és la coincidència en el nombre i tipus de canvis necessaris. Així, hi ha alguns autors (**Clore, 1994b**) per als quals el terme emoció podria ser restringit a un únic canvi, localitzat aquest en la **presa de consciència**, o sentiment conscient, que s'ha produït una variació en l'estat. Aquesta postura recull la influència de James, quan proposa que una emoció és quelcom equivalent, o sinònim, al sentiment o experiència subjectiva. Com assenyalarem més endavant, no és possible fer sinònims un concepte - l'emoció- i una dimensió o component del concepte -l'experiència subjectiva. Altres autors, com ara Izard (1991), plantegen que una emoció es pot produir a causa de canvis localitzats en processos neurals, afectius o cognitius. Des d'un punt de vista neural, la generació d'una emoció s'entén com l'activitat de certs neurotransmissors i mecanismes cerebrals que medien l'avaluació de la informació que arriba al subjecte. Des d'un punt de vista afectiu, la idea d'una emoció s'entén en termes de processos sensorials-perceptius. Des d'un punt de vista cognitiu, l'activació d'una emoció s'entén en termes de processos de pensament. Sota aquesta consideració, sembla clar que les emocions poden ocórrer com una funció directa dels processos neuroquímics i afectius, independentment dels processos cognitius. No obstant això, en la postura d'Izard, no queda clara la significació que tenen els dits processos per a la integritat d'un organisme. Sembla necessària l'existència d'una anàlisi o avaluació, seguits ambdós processos d'una valoració, dels dits canvis en el context i situació actual de l'organisme. Açò és, els canvis fisiològics, o neuroquímics, per si sols, no poden donar lloc a una emoció.

A pesar de treballs com els ressenyats, que en certa manera representen apostes testimonials, el més freqüent és trobar referències i definicions de l'emoció basades en l'existència de canvis en diversos components, emfatitzant la idea que tots aqueixos canvis són necessaris perquè ocórrega una emoció. Com indicava recentment **Scherer (2000)**, entre

aquests components se sol fer referència a la denominada «tríade de resposta», conformada per l'activació fisiològica, l'expressió motora i el sentiment o experiència subjectiva, canvis tots necessaris per a parlar d'emoció. No obstant això, alguns autors inclouen els factors motivacionals, com ara les tendències d'acció, i els processos cognitius implicats en l'avaluació i valoració de l'estímul entre els components necessaris del procés emocional (Frijda, 1987; Buck, 1993). Creiem que, encara que amb molta probabilitat tots aquests components pateixen canvis quan ocorre un procés emocional, no tots aquests poden ser considerats com canvis necessaris, i molt menys suficients, per a parlar d'idea d'una emoció. Servisca, a manera d'exemple, el component expressiu, el qual no és ni necessari ni suficient per a parlar d'emoció. És més, cap perfectament la possibilitat que ocorrega una emoció sense que s'active cap mecanisme expressiu.

Un altre punt d'acord es refereix al fet que els estímuls que desencadenen una emoció poden ser interns o externs, sempre que posseïsquen alguna peculiaritat que resulte rellevant per a l'organisme. Aquest èmfasi en les peculiaritats dels estímuls ha portat al fet que alguns autors (Frijda, 1986) es referisquen a les emocions en termes de *detectors de la rellevància*, els quals, en última instància, requereixen d'un procés de valoració sobre la significació d'aqueix estímul per a l'equilibri de l'organisme. Tan quan procedeix de l'àmbit exterior - esdeveniment, situació, exigència, etc.-, com quan procedeix de l'àmbit propi o interior - records, fonamentalment-, aquest procés de valoració de la rellevància o de la significació personal és fonamental, ja que, en certa manera, condicionarà la pròpia resposta funcional de l'organisme, així com els canvis mentals que tindran lloc durant la idea de l'emoció.

Creiem que és convenient introduir aquests arguments perquè, tal com assenyalàvem anteriorment, també hi ha una certa controvèrsia entorn de l'emoció, derivada la dita controvèrsia de la soltesa i lleugeresa amb què s'utilitzen distints termes per a referir-se a aquests processos. L'existència de bastants punts de divergència ha portat que, de vegades, s'arribe a dir que la coincidència en l'àmbit emocional és una autèntica quimera. En efecte, es pot apreciar que les coincidències o els acords amplis en l'àmbit de l'emoció es refereixen a aspectes que podríem considerar com obvis o inapel·lables; són aspectes d'indubtable generalitat. Així, si admetem, i no creiem que ningú pugua dubtar-ho, que l'emoció és una resposta, s'exigeix, d'una banda, la presència, real o virtual, interna o externa, d'un estímul o situació que elicite la dita resposta; i, d'altra banda, s'exigeix també l'existència, visible o no, en una o en diverses de les possibles dimensions en què es pot manifestar la resposta, d'una sèrie de canvis o modificacions en l'estat, composició i disposició de l'organisme. No obstant

això, quan s'intenta aprofundir en paràmetres més específics i concrets, quan la intenció és dilucidar aspectes que s'enquadren en la fonamentació epistemològica, la definició conceptual, el mesurament de les distintes manifestacions, etc., l'acord és molt més improbable.

Un dels punts de desacord, arrelat en aquesta consideració heterogènia dels distints termes relacionats amb els processos afectius en general, i amb els processos emocionals en particular, té a veure amb la postura esgrimida per alguns autors per a defensar, fins i tot amb èmfasi, la independència entre processos afectius i processos cognitius. Una de les manifestacions més evidents de tal controvèrsia la trobem en les ja anteriorment comentades formulacions de Lazarus (1982, 1984) i Zajonc (1980, 1984). L'origen de la dita polèmica se situa en les crítiques que realitza Zajonc (1980) als plantejaments cognitivistes relacionats amb l'emoció, la qual cosa va provocar la resposta de Lazarus (1982), amb les subsegüents rèpliques (Zajonc, 1984; Lazarus, 1984). Com ressenyàvem en un punt anterior, la divergència entre ambdós autors és menor del que podria pensar-se si centrem el focus de la discussió en la seqüenciació dels dos processos referits, açò és: el cognitiu i l'afectiu. Ara bé, si centrem l'anàlisi en la terminologia, i els conceptes a què es refereix la dita terminologia, l'assumpte té molta més profunditat, ja que, encara que ambdós autors parlen de processos afectius en línies generals, Lazarus s'està referint al que coneixem com procés emocional, mentre que Zajonc, en el millor dels casos, es refereix a una dimensió afectiva bàsica - l'afecte-, més àmplia i general que els processos emocionals, els quals són una manifestació o forma particular de procés afectiu; en el pitjor dels casos, Zajonc està fent referència a una manifestació, més primària si és possible, relacionada amb les preferències, fet que, com hi ha assenyalat recentment Scherer (2000), potser tindrà una vinculació bastant secundària amb els processos emocionals. És a dir, es podria plantejar que l'aproximació de Zajonc a l'estudi de l'emoció és més superficial que la de Lazarus, perquè aquell es refereix a les reaccions afectives elementals, mentre que aquest tracta d'arribar a l'anàlisi dels complexos processos emocionals.

En essència, Lazarus (1991) ha defensat que la cognició és un pas necessari i suficient perquè ocorregui una emoció; açò és, qualsevol emoció té com a precedent un patró específic de valoració o *appraisal*. Per contra, Zajonc (1984) defensa que la cognició i l'afecte són dos processos independents, de tal manera que les emocions no requereixen de cap procés cognitiu previ per a la seua idea; les reaccions afectives són primàries.

Lazarus defensa que l'ésser humà és un valorador «*evaluator*» per naturalesa: valora

cada estímul que li arriba en funció de la seua rellevància i significació personals. Evidentment, Lazarus s'està referint a una activitat cognitiva, i l'emoció forma part d'aquesta: «cada reacció emocional... és funció d'un particular tipus de cognició o *appraisal*» (Lazarus, Averill i Opton, 1970, p. 218). Zajonc, almenys en els seus primers treballs sobre el tema, considera que un procés cognitiu implica una consciència del processament que s'està duent a terme. Per tant, si no hi ha consciència del dit processament no hi ha procés cognitiu, però pot haver-hi procés afectiu.¹ És a dir, l'error en què incorre Zajonc es refereix al fet que confon el processament cognitiu amb el processament conscient. Per aqueixa raó, Zajonc defensa que el primer moment en els processos emocionals té connotacions no conscients i afectives. Posteriorment, (Murphy i Zajonc, 1993) assumeixen que els processos cognitius poden produir-se en absència de consciència, tot i que encara defensen que el primer pas continua sent afectiu. Fins i tot, fa molt poc de temps, Zajonc (1998) acaba de reconèixer que les emocions requereixen processos cognitius per a generar les preferències. Hi ha hagut d'admetre la lògica que subjau a tot procés emocional: l'emoció és una resposta a la valoració de la significació.

Una altra font de desacord es localitza en la tendència a considerar l'*emoció* i el *sentiment* com termes sinònims. Gran part de la dita confusió ha de ser atribuïda a la teoria perifèrica de l'emoció formulada per James (1884/1985, 1890). Volem emfatitzar que, quan s'aborda l'estudi de l'emoció des d'un plantejament basat en els components del dit procés, orientació que, com ja hem assenyalat, és la més freqüent, la dita sinonímia és perniciosa, ja que el sentiment *és una part o dimensió* del procés emocional. No és possible equiparar el tot amb una de les seues parts, per més que la dita part siga important (i el sentiment ho és), fins i tot crítica perquè una persona prenga consciència que *està experimentant una emoció*. Es fa necessari assenyalat que, si per emoció entenem la *presa de consciència*, o la percepció subjectiva de la dita emoció, el sentiment de James pot ser considerat com a sinònim d'emoció. Ara bé, si en parlar d'emoció volem referir-nos a *procés emocional*, el sentiment de James no pot ser considerat com un terme sinònim, ja que en el procés emocional es troben englobats els processos d'avaluació i de valoració que duem a terme abans de decidir que l'estímul o situació que provoca tota aqueixa activitat és capaç de posar en perill l'equilibri de l'organisme. En aquesta segona possibilitat, el sentiment és una part, i només una, de l'ampli procés emocional. A més, si en parlar d'emoció s'emfatitza el sentiment, s'està recalcant la importància de la dimensió conscient d'un individu, amb el que no hi ha la

¹ És un error sistemàtic en Zajonc: equipara la cognició amb el processament conscient.

possibilitat de plantejar l'existència d'«emocions no conscients», perquè hi ha una contradicció en els propis termes: «sentir» implica prendre consciència d'alguna cosa. Ara bé, si distingim entre «emoció» i «procés emocional», açò és, si considerem que l'emoció - sinònim de sentiment- forma part del procés emocional, podem entendre la idea conscient i no conscient d'un procés emocional, ja que els desencadenants i primers passos del dit procés poden trobar-se per davall del llindar de la consciència. Més tard, quan el procés avanç, hi haurà possibilitat, o no, d'arribar a prendre consciència, de ser conscients, de l'experiència d'una emoció. El sentiment emocional és imprescindible perquè una persona «sàpia» que experimenta una emoció, però no és imprescindible perquè ocorregui un procés emocional.

Un altre punt de divergència té a veure amb els determinants de les funcions socials de l'emoció. Açò és, l'eventual rellevància de la biologia i la cultura a l'hora d'entendre les característiques essencials de l'expressió emocional, considerada aquesta en qualsevol de les seues possibles manifestacions. Estem convençuts que una de les influències més rellevants i duradores en el camp de l'emoció es localitza en Charles Darwin, el qual, amb el seu clàssic treball *L'expressió de l'emoció en l'home i en els animals* (1872/1965), ha aconseguit perdurar en el pensament i investigació emocionals fins a l'actualitat. És de la màxima rellevància l'atenció que, a partir del dit treball, s'ha dispensat a l'expressió de l'emoció en forma de canvis facials, corporals, en l'entonació de la veu. No menys important ha sigut l'acceptació d'una certa universalitat de les emocions, tan quan s'adopta una perspectiva intra específica, considerant distints grups, ètnies o cultures, com quan s'adopta una perspectiva inter específica. El factor genètic és la clau per a entendre tanta similitud -fins i tot semblança- a les manifestacions i canvis corporals quan s'expressa una emoció. Aquest tipus de raonaments, basats en l'evidència empírica, obliga a considerar la importància del component biològic. És a dir, l'emoció és considerada com una forma de manifestació instintiva, vestigi d'un passat primitiu, on els factors d'aprenentatge no tenen res a veure. Hi ha hagut, no obstant això, una oposició bastant contundent des de fòrums establits en l'antropologia i fins i tot en la psicologia social, amb arguments circumscrits a l'entorn de la rellevància de la formació, l'aprenentatge, la cultura en una paraula. Per a aquests autors, el vertaderament important és observar com les distintes influències socioculturals van perfilant els estils i les formes d'expressar i fins i tot de sentir les emocions (Schweder, 1984). De fet, en la mesura en què les emocions impliquen creences i conceptes, hi ha la possibilitat de defensar que les influències socioculturals modulen la conformació i consolidació de tals creences i conceptes, amb la qual cosa, en última instància, cabria la possibilitat de parlar

d'influències diferencials segons la cultura o el grup social de referència (Labott, Martin, Eason i Berkey, 1991). De nou, s'aprecia la controvèrsia herència-ambient, tan freqüent en psicologia, ara orientada al camp dels processos emocionals. Com sembla sensat plantejar, el més apropiat té a veure amb la defensa d'una postura eclèctica, en la qual són rellevants els factors biològics i els factors culturals.

Una altra font de divergència té a veure amb la consideració de l'existència d'un nombre més gran o menor d'emocions, així com amb els criteris que s'utilitzen per a entendre la seua idea. En aquest sentit, un dels punts de desacord que amb major freqüència es manifesta es refereix a la consideració de les emocions, ja siga des d'una perspectiva categorial, considerant que les emocions són entitats discretes, o des d'una perspectiva dimensional, considerant que cada emoció pot ser ubicada en un punt al llarg d'una o més dimensions. En aquest marc de referència, fa uns anys Dientsbier (1990) afirmava que els autors que han conceptualitzat les emocions des de la consideració d'entitats discretes es basen en els plantejaments de Darwin, mentre que aquells que ho fan des de la perspectiva dimensional ho fan en els treballs de James. Per si fóra poca la complexitat, es pot apreciar que, dins de cada una de les dues possibilitats comentades -categorial i dimensional-, hi ha hagut distintes consideracions teòriques que compliquen, més si és possible, la idea de l'emoció.

Respecte a la consideració de les emocions com a entitats discretes (Tomkins, 1981; Izard, 1991) es pensa que hi ha un nombre concret d'emocions, les quals representen síndromes innates de sentiments i conductes. Aquests autors, encara que sabedors que l'activació fisiològica general pot implicar alguna sort de dimensionalitat, com ara la intensitat o la durada de l'experiència emocional, concedeixen poca importància a l'activació en els seus plantejaments. El vertaderament important en aquestes concepcions té a veure amb l'expressió conductual de les emocions.

En aquest àmbit, les més freqüents aproximacions a la naturalesa de l'emoció suggereixen l'existència d'emocions fonamentals o bàsiques² que tenen connotacions adaptatives. Les distintes emocions bàsiques van apareixent en el curs de l'evolució de les espècies, i poden desaparèixer o mantenir-se en el bagatge genètic d'aquelles, depenent de les seues peculiaritats i funcions adaptatives. Des d'aquesta perspectiva, s'emfatitza que cada emoció bàsica es troba associada a unes condicions específiques capaces de provocar la seua

2 En el pla de les emocions bàsiques, també hi ha una certa controvèrsia respecte al nombre i qualitat de les emocions que podrien ser considerades amb el qualificatiu de «bàsiques», complicant, encara més, el complex àmbit dels processos emocionals.

activació, originant patrons peculiars i diferencials en els plans fisiològic, expressiu i conductual. Com ja hem assenyalat, aquest tipus d'arguments es basa en les aportacions de Darwin, el qual parla de diferents emocions (més prompte, Darwin encapçala distints capítols de la seua clàssica obra amb termes emocionals), establint per a cada una d'aquestes les funcions, la història evolutiva, la universalitat intraespecífica -a través de les distintes cultures- i interespecífica -a través de les distintes espècies-, els canvis al llarg del desenvolupament ontogenètic, etc.

Dins d'aquesta consideració categorial de l'emoció, la investigació també s'ha decantat cap a la localització neuroanatòmica diferencial de cada una de les emocions particulars. De fet, com indica Panksepp (1982, 1989a, 1989b), la clau per a entendre l'emoció és considerar que el nombre de les emocions bàsiques, així com la seua diferenciació, es troben determinats pels circuits neurals evolutivament desenvolupats. Cada emoció bàsica es produeix per l'activació neural d'un circuit específic.

Respecte a la consideració dimensional de les emocions, com també assenyalàvem anteriorment, el punt d'obligada referència s'ubica en les aportacions de James, encara que gran part de la investigació desenvolupada ha derivat específicament dels treballs de Schachter i Singer (1962). Respecte d'això, com ha assenyalat Plutchik (1991), a pesar de la idea que hi ha una força dominant en les emocions que s'orienta en el sentit de la recerca del plaer i l'evitació del dolor, alguns autors comencen a defensar l'existència de diverses dimensions. Podem apreciar, llavors, que la consideració de l'emoció des d'un punt de vista dimensional contempla la possibilitat d'esgrimir teòricament l'existència d'una única dimensió o de diverses.

Els qui defensen l'existència d'una única dimensió estableixen que la teoria de l'emoció no necessita més dimensions, de tal manera que les distintes emocions tenen la seua raó de ser en la mesura en què cada una d'elles pot ser ubicada en un punt concret al llarg de la dita dimensió o continu. La definició de la dimensió particular depèn de les formulacions esgrimides pels diferents teòrics, encara que s'aprecia el predomini d'una de les dues següents: d'una banda la referida a l'*activació*, i, d'altra banda, la que es refereix a la *valència*. Quant a l'activació com a dimensió essencial i única per a entendre el concepte d'emoció, són conegudes les reserves bastant explícites que va formular Duffy respecte d'això. Per a aquesta autora (Duffy, 1941), la diferència existent entre distints estats emocionals podria ser explicada a partir d'un raonament basat en el grau d'activació. De fet, la postura de Duffy -que, no ho oblidem, ha de ser entesa a la llum de les influències

particulars predominants en aqueixa època, i que, amb poques paraules, es basaven en la rellevància de l'activació fisiològica general- defensava la supressió del terme *emoció*, en proposar que res de nou aportava més enllà del que s'entenia amb la consideració del concepte d'*activació*. Quant a la defensa de la valència com a dimensió única, la consideració del continu *plaer-desplaer*, o *plaer-dolor*, va ser molt popular entre bastants psicòlegs en un moment particular del desenvolupament de la disciplina emocional, en particular, i de la disciplina psicològica en general. La valència és el principi més important per a comprendre l'emoció; dita valència es distribueix des d'un extrem, en el qual es trobaria el pitjor, el desagradable, el desplaent, fins a l'altre extrem, en el qual es trobaria el bo, l'agradable, el plaent. Considerar la teoria emocional des d'una perspectiva unidimensional basada en el continu *plaer-desplaer* representava una orientació atractiva, perquè permetia distingir entre emocions positives i emocions negatives, entesa aquesta distinció, almenys, des d'una panoràmica subjectiva, aquella que té a veure amb el sentiment o experiència conscient de l'emoció. Però, a més, com va assenyalar fa anys Schneirla (1959), també permetia entendre les dues orientacions conductuals fonamentals: la d'aproximació i la d'evitació.

Els qui defensen l'existència de diverses dimensions per a entendre l'emoció es basen, en certa manera, en el pioner treball realitzat per Wundt en 1896 (Fuster, 1978), en el qual es proposa la utilització dels mètodes introspectiu i experimental per a estudiar el sentiment emocional a través dels mesuraments fisiològics. Amb la seua famosa **Teoria tridimensional del sentiment**, Wundt proposa l'existència de tres dimensions: «plaer-desplaer», «excitació-depressió» i «tensió-relaxació», que permetrien comprendre l'emoció. Des d'aqueix moment, i al llarg d'un dilatat període, començaran a succeir-se arguments multidimensionals per a entendre la teoria de l'emoció. Així, s'ha emfatitzat la rellevància de les dimensions de «excitació-depressió» i «plaer-desplaer» (Stagner, 1948); les de «plaer-desplaer», «atenció-rebuig» i «activació» o dimensió de «son-tensió» (Schlosberg, 1954), encara que, en aquest cas, el punt de referència era l'expressió facial; les dimensions o *superfactors* «factor-C o colinèrgic» i «factor A o adrenèrgic» (Jenkins, 1955); les de «nivell d'activació», «nivell de control», «orientació social» i «to hedònic» (Nowlis i Nowlis, 1956); les de «plaer-desplaer», «activa-passiva» i «intensa-no intensa» (Daly, Llançega i Polivy, 1983); les d'«afecte positiu» i «afecte negatiu» (Watson i Tellegen, 1985), encara que, més recentment, aquests autors, mantenint el seu argument de l'existència de les dues dimensions ressenyades, han defensat la independència d'aquestes, confeccionant un instrument *-Positive and Negative Affect Scales PANES-*, que permet capturar ambdues dimensions (Watson, Clark i Tellegen,

1988; Tellegen, Watson i Clark, 1999a, 1999b).

Com es pot apreciar, tal com assenyalàvem anteriorment, quan s'examinen les postures teòriques respecte de l'emoció, sembla bastant evident que les dimensions de «plaer-desplaer o dolor» i les d'«activació-quietud» són bastant comunes a totes. No obstant això, són molts els autors que, fins i tot acceptant aquesta dimensionalitat anterior per a les emocions, plantegen altres distintes per a les quals no hi ha el mateix acord, perquè es debat sobre quines són i quines denominacions han de rebre. En aquest sentit, hi ha autors que, encara que basant-se també en l'existència de dimensions bàsiques, intenten localitzar les distintes emocions segons un model circular entorn de les dimensions plantejades. Com indica Russell (1980), hi ha hagut dues formes essencials d'estudiar les emocions: d'una banda, considerar les emocions com factors independents, i, d'altra banda, considerar-les com factors mútuament relacionats. Aquesta segona possibilitat ha donat lloc a la formulació dels anomenats «models circulars» (Lorr, 1989), en els quals s'argumenta l'existència de dimensions bàsiques al voltant de les quals es localitzen les distintes emocions. Així, Russell (1983) defensa un model basat en dues dimensions: plaer-desplaer i activació-son. El model de Russell ha sigut un dels que més suport ha rebut amb el temps, i es troba que en algunes revisions actuals (Remington, Fabrigar i Visser, 2000) es continua constatant la pertinència de les dues dimensions proposades per Russell. Altres autors (Fromme i O'Brien, 1982) estableixen quatre dimensions: plaer-dolor, dominància-submissió, aproximació-evitació, i activació simpàtica-activació parasimpàtica.

Una altra font de desacord o divergència en el camp de l'emoció té a veure amb el nombre i tipus de components que conformen el procés emocional. Si bé, de vegades, s'ha defensat que l'emoció està configurada per un sol component -James (1884/1885, 1890) i Clore (1994a, 1994b) parlen de l'emoció en termes d'experiència conscient o sentiment dels canvis fisiològics-, el més freqüent ha sigut plantejar l'existència de diversos components. En aquesta forma d'entendre l'emoció, es considera la rellevància de la unió entre l'elicitació d'un procés emocional i les respostes derivades d'aquest, tenint en compte que el que aquestes siguen depèn del procés de valoració (*appraisal*) que realitza la persona sobre la situació o estímul que elicitava el procés emocional. A fi de la congruència, des de fa alguns anys es defensa una consideració més consensuada dels components de l'emoció. En aquesta línia, alguns autors (Smith, 1989; Izard, Kagan i Zajonc, 1990; Scherer, 1992, 2000) posen en relleu que són tres els aspectes o components en què hi ha major coincidència entre les diverses teories de l'emoció: neurofisiològic-bioquímic, motor o conductual-expressiu i

subjectiu-experiencial. Pel que fa al component neurofisiològic-bioquímic, és rellevant el paper dels neurotransmissors, així com l'activitat del sistema nerviós autònom i del sistema nerviós somàtic. Pel que fa al component motor o conductual-expressiu, que pot ser considerat el més conegut, té una especial importància l'expressió facial, encara que els aspectes que impliquen accions posturals, gestuals i d'entonació de la veu són també dignes de tenir en compte. Pel que fa al component subjectiu-experiencial, suscita bastant controvèrsia, ja que, moltes vegades, la qüestió important és determinar si es tracta d'un estat de sentiment, d'un tipus especial de procés cognitiu, o una combinació de sentiment i cognició. En qualsevol dels casos, com es pot apreciar en els treballs actuals, als que hem fet referència anteriorment, gran part dels esforços es dirigeixen a dilucidar la relació existent entre cognició i afecte en general, i entre cognició i emoció en particular.

3. La nostra visió de l'emoció

Tots els éssers vius posseeixen en la seua dotació genètica el que és necessari per a mostrar indicis, més o menys desenvolupats, més o menys primitius, d'un procés afectiu essencial: el d'aproximar-se al que és grat i evitar el que és desagradable.³ L'emoció és un procés adaptatiu que forma part dels processos afectius. És a dir, si bé tota emoció pot ser considerada com una forma de procés afectiu, no tots els processos afectius són processos emocionals.

En aquest sentit, és fàcil constatar com, de forma sistemàtica, s'ha utilitzat amb bastant flexibilitat un gran nombre de termes per a referir-se als processos emocionals. De tots aquests, les denominacions d'«afecte», «humor» i «emoció» són les que més sovint han sigut considerades com intercanviables. Fins i tot, particularitzant un poc més, dels tres termes ressenyats, l'humor i l'emoció són els que amb més freqüència indueixen a la confusió. Per aquesta raó, considerem que és convenient proposar alguns matisos que permeten entendre millor quins són els avantatges i quines les limitacions quan s'utilitza cada un dels termes, tant en les formulacions teòriques com en la investigació.

Afecte. Si considerem els conceptes d'«humor», «emoció» i «afecte», podem observar que aquest últim és el més general dels tres. A més, des d'un punt de vista

3 En les espècies menys desenvolupades de l'escala filogenètica, aqueix procés afectiu bàsic, que es desplaça al llarg d'un conjunt que va des del més gratificant fins al menys gratificant, té connotacions de supervivència, evitar els depredadors i aconseguir la reproducció.

filogenètic i ontogenètic, és el més primitiu. L'afecte posseeix to o valència, que pot ser positiva o negativa, i intensitat, que pot ser baixa o alta. S'especula amb la possibilitat que el to o valència estiga directament relacionat amb algunes estructures diencefàliques (hipotàlem), i la intensitat amb la formació reticular. L'afecte té a veure amb la preferència; permet el coneixement del valor que tenen per al subjecte les distintes situacions a què s'enfronta. Hi ha una tendència innata cap a l'afecte positiu, de tal manera que la meta d'un subjecte és obtenir plaer. Podríem dir que l'afecte representa l'essència de la conducta, entesa aquesta en la formulació més elemental d'aproximar-se al que agrada, gratifica o satisfà, i d'allunyar-se d'allò que proporciona les conseqüències oposades.

Humor. L'humor, o estat afectiu, és una forma específica del conjunt dels processos afectius. També implica l'existència de to i intensitat. L'humor, a més, denota l'existència d'un conjunt de creences sobre la probabilitat que té el subjecte d'experimentar plaer o dolor en el futur; açò és, d'experimentar l'afecte positiu o l'afecte negatiu. Un humor concret pot durar uns quants dies, variant segons ho faça l'expectativa de futur del subjecte. Relacionat amb l'afecte, té una durada més breu, però, relacionat amb l'emoció, sol ser més durador.

Emoció. També és una forma específica englobada en els processos afectius. Es correspon amb una resposta multidimensional, amb connotacions adaptatives, que sol ser molt breu, molt intensa i temporalment associada amb un estímul desencadenant actual, tant extern com intern, açò és, fa referència a una relació concreta del subjecte amb el seu ambient en el moment present. Els processos emocionals, com a part dels processos afectius, potser no es troben presents en totes les formes de vida, però, com indica Damasio (1999), és segur que sí que estan presents en diverses espècies. Les emocions no són patrimoni exclusiu de l'espècie humana. No obstant això, hi ha un aspecte que pot ser especialment rellevant, i és el que es refereix a l'especial connexió existent entre les emocions i les idees complexes, els valors, els judicis, etc., que, almenys en principi, sembla que només posseïm els humans. Aquesta circumstància ens porta a suggerir la rellevància que adquireix la dimensió subjectiva de l'emoció; açò és, el sentiment.

Sentiment. Fa referència a la presa de consciència respecte a la idea d'una emoció. Quan l'emoció és considerada com un procés, i així ha de ser considerada, el sentiment és una fase o etapa en el dit procés. Encara que no cal per a poder parlar de procés emocional, és imprescindible perquè un individu «*sàpiga*» que està experimentant una emoció. Parlar de sentiment implica la referència obligada a la consciència. Així, filogenèticament parlant, l'emoció és un procés anterior a la consciència, ja que aquesta és un producte de la mateixa

evolució, que apareix quan el cervell adquireix la suficient capacitat de desenvolupament. Per aqueix motiu, es pot perfectament parlar d'emocions en els individus d'espècies inferiors, sense que hàgem d'admetre de forma obligatòria l'existència de sentiment emocional en els dits individus. Quant a la durada, entès com a percepció sobtada d'una emoció, el sentiment emocional és molt breu, probablement la més breu de les distintes formes de procés afectiu. No obstant això, el sentiment pot donar lloc a una experiència sostinguda en el temps, apreciablement més duradora fins i tot que el propi procés emocional: l'humor.

Consegüentment, en sintonia amb el que proposen alguns autors (Izard, 1991; Plutchik, 1994; Lang, Bradley i Cuthbert, 1998; Damasio, 2000, entre altres), creiem que l'emoció representa una forma més d'adaptació al medi ambient, executada per aquelles espècies que posseeixen en el seu bagatge genètic la infraestructura apropiada perquè els individus d'aquesta arriben a desenvolupar i manifestar els processos emocionals.

D'acord amb la formulació de Damasio (1999), les emocions són complexes agrupacions de respostes químiques i neurals que conformen un patró concret. Totes les emocions exerceixen un important paper regulador orientat a l'adaptació de l'organisme, i és l'objectiu últim ajudar per a mantenir la vida del dit organisme. Si es mantenen en el bagatge genètic de tantes espècies és perquè algun paper adaptatiu han de complir, ja que, si no és així, haurien anat desapareixent al llarg de l'evolució.

Independentment de les diferents influències socials i culturals que exerceixen els seus efectes sobre el desencadenament i l'expressió, les emocions són processos biològicament determinats, que depenen de l'activació d'estructures neurals específiques. Tals estructures neurals es distribueixen des de zones subcorticals, concretament des del troncoencèfal, fins a l'escorç cerebral, passant per les importants estructures del diencèfal i el sistema límbic.

Encara que les emocions manifesten els seus efectes més visibles en el pla de les glàndules, vísceres i músculs, també repercuteixen de forma important en els distints processos cognitius en curs i immediatament següents a la idea d'una emoció. Aquesta característica ha portat al punt que, en algunes circumstàncies, es proposa que l'emoció és disfuncional, que repercuteix de forma negativa en el rendiment i en la capacitat d'adaptació d'un organisme. Aquesta apreciació ha de ser matisada. És cert, en primer lloc, que l'emoció pot ser considerada com una mena de ressort que pertorba i que fins i tot pot arribar a detenir tots els processos que estaven en curs en el moment de la seua idea; és cert també, en segon lloc, que l'emoció té capacitat per a desorganitzar la jerarquia de les eventuais respostes i

manifestacions que l'individu tenia programades per a ser executades. No obstant això, no és menys cert que la dita desorganització ocorre a costa d'una nova organització jeràrquica, potser més rudimentària i estereotipada, però organització al cap i a la fi. És a dir, les emocions tenen un paper definit, amb rellevància en les distintes formes d'adaptació a què s'ha de cenyir l'ésser humà. Les emocions tenen funcions. A pesar que hi ha hagut arguments referits als efectes desorganitzadors de l'emoció (Dewey, 1895; Hebb, 1949); a pesar que, de vegades, també s'ha proposat que les emocions van tenir una funció definida i important en el passat, però ara ja no compleixen cap funció (Buss, Haselton, Shackelford, Bleske i Wakefield, 1998); la veritat és que, com indiquen Keltner i Gross (1999), sembla un fet acceptat que les emocions tenen funcions en l'actualitat perquè les van tenir en el passat, i aqueix fet ha permès la seua consolidació en el bagatge genètic de les espècies.

Així, des d'un punt de vista biològic, sembla evident que les emocions posseeixen un valor extraordinari a l'hora d'entendre com un organisme s'adapta a les condicions canviants del seu medi ambient. Les emocions posseeixen funcions, perquè, si no fóra així, la mateixa selecció natural hauria anat progressivament depurant la seua presència, fins a fer-les desaparèixer per complet del bagatge genètic de les espècies. Les emocions es troben incloses i formen part de les conductes que els nostres avantpassats duïen a terme cada vegada que s'enfrontaven amb situacions que podien suposar un perill per a la seua vida. Encara que es pot proposar que cada una de les emocions posseeix unes funcions particulars, creiem pertinent emfatitzar en aquest moment que una de les funcions generals de les emocions té a veure amb la flexibilitat que aporten a les conductes d'un organisme quan aquest s'enfronta amb situacions que exigeixen una solució més o menys dràstica i útil. D'aquesta manera, s'incrementa la probabilitat d'èxit, d'adaptació i de supervivència. Com és lògic, si posseeixen funcions, les pressions ambientals que donen lloc a la mateixa evolució han reafirmat el seu paper, romanent en la dotació genètica de les espècies. Si, a més, aqueixes funcions tenen connotacions d'ajudar a solucionar problemes, d'evitar perills, etc., és lògic trobar que entre les emocions bàsiques predominen aquelles comunament denominades «*emocions negatives*» que no tenen per què ser negatives si la seua idea és homeostàtica i parsimoniosa, però que esdevenen perilloses per a la salut física, mental i social d'una persona quan la seua idea és excessiva en freqüència, intensitat o durada.

Existeix, no obstant això, una associació entre la dimensió biològica i la dimensió cultural en la idea de les emocions. Així, estant present en la dotació genètica el mecanisme de les emocions bàsiques, cada una d'aquelles s'activarà com a conseqüència del procés de

valoració, el resultat de la qual és la significació referida a la funció concreta de cada una de les dites emocions. Les influències socials i culturals que rep qualsevol persona al llarg del seu procés de desenvolupament van modelant el seu patró conductual bàsic, fent que s'interioritze allò que és socialment acceptable, allò que és injust, etc. Consegüentment, quan una determinada persona du a terme l'anàlisi de l'estimulació que està rebent, avalua i valora les seues connotacions; quan, després d'aqueixos processos, conclou que la dita situació té connotacions associades a la funció d'alguna de les emocions bàsiques, en aqueixa persona s'activa el mecanisme biològic relacionat amb la dita emoció.

Una de les perspectives més fructíferes per a entendre les funcions de les emocions consisteix a abordar la seua implicació adaptativa, delimitant quines són les seues repercussions, tant positives com negatives, en el funcionament biològic, psicològic i social d'una persona. Volem ressenyar que parlem de repercussions positives i negatives perquè, encara que defensem la funcionalitat de les emocions, açò és, defensem la dimensió positiva dels dits processos, no és menys cert que, de vegades, es fa necessari exercir alguna sort de control o regulació voluntaris, tant en l'experiència, quant en l'expressió, ja que pot ocórrer un conflicte o incompatibilitat entre la necessitat o impuls biològic i la necessitat o exigència social.

Amb aquests pressupòsits, la nostra visió de l'emoció es fonamenta en la rellevància dels components implicats en el procés. La idea de canvis interdependents i sincronitzats en tals components ha de ser considerada com la condició necessària per a la definició d'emoció. D'aquesta manera, la nostra concepció d'emoció és la següent: les emocions són processos episòdics que, elicitats per la presència d'algun estímul o situació interna o externa, que ha sigut avaluada i valorada com potencialment capaç de produir un desequilibri en l'organisme, donen lloc a una sèrie de canvis o respostes en els plans subjectiu, cognitiu, fisiològic i motor expressiu; canvis que estan íntimament relacionats amb el manteniment de l'equilibri, açò és: amb l'adaptació d'un organisme a les condicions específiques del medi ambient. Volem emfatitzar el terme «*episòdics*» perquè, encara que de vegades s'arriba a dir que qualsevol organisme és sempre una entitat emocional, predomina de forma profusa la consideració de l'emoció en termes fàscics, açò és, descàrregues més o menys intenses produïdes en un moment puntual per la presència d'un estímul concret. Dir que un organisme és una entitat emocional pot ser correcte si s'argumenta que: a) tot organisme té la capacitat per a experimentar i expressar emocions, o b) tot organisme es troba sempre en un determinat estat afectiu. En la primera de les premisses es contempla l'emoció com un procés afectiu bàsic,

amb connotacions temporalment breus i fàtiques; en la segona premissa no es fa referència a l'emoció, sinó a una altra dimensió afectiva -l'humor, o estat afectiu actual d'aqueix organisme-, per la qual cosa, en aquest cas, s'al·ludeix a una dimensió afectiva tònica, més estable i duradora, però menys intensa, que l'emoció. L'humor o estat afectiu actual podria ser considerat com el fons sobre el qual es produirà el «tret» d'una emoció.

En aquest marc de referència, estimem que identificar les emocions amb el sentiment emocional només permet l'estudi parcial del procés emocional. Sembla més productiu estudiar el procés emocional des d'una perspectiva més elemental i bàsica, aquella que té a veure amb el que és comú i compartit per múltiples espècies. El que tractem de dir és que el sentiment emocional, encara que és imprescindible per a prendre consciència que ocorre una emoció, no cal perquè puguem parlar d'idea d'un procés emocional.

Referències

- Buck, R. (1993). What is this thing called subjective experience? Reflections on the neuropsychology of qualia. Special Section: Neuropsychological perspectives on components of emotional processing. *Neuropsychology*, 7(4), 490-499.
- Buss, D.M.; Haselton, M.G.; Shackelford, T.K.; Bleske, A.L. y Wakefield, J.C. (1998). Adaptations, exaptations, and spandrels. *American Psychologist*, 53, 533-548.
- Carlson, J.G. y Hatfield, E. (1992). *Psychology of Emotion*. Orlando, Florida: Holt, Rinehart and Winston.
- Carpintero, H. (1978). *Historia de la Psicología*. Madrid: U.N.E.D.
- Clore, G.L. (1994a). Why emotions are felt. En P. Ekman y R.J. Davidson (eds.): *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* (pp. 103-111). Nueva York: Oxford University Press.
- Clore, G.L. (1994b). Why emotions are never unconscious. En P. Ekman y R.J. Davidson (eds.): *The Nature of Emotion: Fundamental Questions* (pp. 285-290). Nueva York: Oxford University Press.
- Daly, E.M.; Lancee, W.J. y Polivy, J. (1983). A conical model for the taxonomy of emotional experience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 443-457.

Damasio, A.R. (1999). *The Feeling of what Happens. Body and Emotion in the Making of Consciousness*. Nueva York: Harcourt.

Damasio, A.R. (2000). A second chance for emotion. En R.D. Lane y L. Nadel (eds.): *Cognitive Neuroscience of Emotion* (pp. 12-23). Nueva York: Oxford University Press.

Darwin, C.R. (1872/1965). *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. Chicago: University of Chicago Press.

Dewey, J. (1895). The theory of emotion II. The significance of emotions. *Psychological Review*, 2, 13-32.

Dientsbier, R.A. (1990). Role of emotion in moral socialization. En C.E. Izard, J. Kagan y R.B. Zajonc (eds.): *Emotions, Cognition, and Behavior* (pp. 484-514). Nueva York: Cambridge University Press.

Duffy, E. (1941). An explanation of "emotional" phenomena without the use of the concept "emotion". *Journal of General Psychology*, 25, 283-293.

Fantino, E. (1973). Emotion. En J.A. Nevin (ed.): *The Study of Behavior: Learning, Motivation, Emotion, and Instinct* (pp. 280-300). Glenview, Illinois: Scott, Foresman.

Frijda, N.H. (1986). *The Emotions*. Nueva York: Cambridge University Press.

Frijda, N.H. (1987). Emotion, cognitive structure, and action tendency. *Cognition and Emotion*, 1, 115-143.

Fromme, D.K. y O'Brien, C.S. (1982). A dimensional approach to circular ordering of the emotions. *Motivation and Emotion*, 6, 337-363.

Hebb, D.O. (1949). *The Organization of Behavior*. Nueva York: Wiley.

Izard, C.E. (1991). *The Psychology of Emotions*. Nueva York: Plenum Press.

Izard, C.E.; Kagan, J. y Zajonc, R.B. (1990). Introduction. En C.E. Izard, J. Kagan y R.B. Zajonc (eds.): *Emotions, Cognition, and Behavior* (pp. 1-14). Cambridge: Cambridge University Press.

James, W. (1884/1985). What is an emotion?. En E. Gaviria (traduct): *Estudios de Psicología*, 21, 57-73.

James, W. (1890). *Principles of Psychology*. Nueva York: Holt.

Jenkins, T.N. (1955). The neutral theory of personality: new evidence and a review of the argument. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 17, 315-330.

- Keltner, D. y Gross, J.J. (1999). Functional accounts of emotions. *Cognition and Emotion*, 13(5), 467-480.
- Kleinginna, P.R. y Kleinginna, A.M. (1981). A categorized list of emotion definitions, with a suggestions for a consensual definition. *Motivation and Emotion*, 5, 345-379.
- Labott, S.M.; Martin, R.B.; Eason, P.S. y Berkey, E.Y. (1991). Social reactions to the expression of emotion. En A.S.R. Manstead (ed.): *Emotion in Social Life* (397-417). Londres: Lawrence Erlbaum Associates.
- Lang, P.J.; Bradley, M.M. y Cuthbert, B.N. (1998). Emotion, motivation, and anxiety: Brain mechanisms and psychophysiology. *Biological Psychiatry, Dec; Vol. 44(12)*, 1248-1263.
- Lazarus, R.S. (1982). Thoughts on the relations between emotion and cognition. *American Psychologist*, 37, 1019-1024.
- Lazarus, R.S. (1984). On the primacy of cognition. *American Psychologist*, 39, 124-129.
- Lazarus, R.S. (1991). *Emotion and Adaptation*. Nueva York: Oxford University Press.
- Lazarus, R.S.; Averill, J.R. y Opton, E.M. Jr. (1970). Toward a cognitive theory of emotions. En M.B. Arnold (ed.): *Feelings and emotions*. Nueva York: Academic Press.
- Lewis, M. y Michalson, L. (1983). *Children's Emotions and Moods: Developmental Theory and Measurement*. Nueva York: Plenum.
- Lewis, M. y Roseblum, L. (1978). Introduction: Issues in affect development. En M. Lewis y L. Roseblum (eds.): *The Development of Affect* (pp. 1-20). Nueva York: Plenum.
- Lewis, M.; Sullivan, M.W. y Michalson, L. (1990). The cognitive-emotional fugue. En C.E. Izard, J. Kagan y R.B. Zajonc (eds.): *Emotions, Cognition, and Behavior* (pp. 264-288). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lorr, M. (1989). Models and methods for measurement of mood. En R. Plutchik y H. Kellerman (eds.): *Emotion. Theory, Research, and Experience. Volume 4: The Measurement of Emotions* (pp. 37-53). San Diego, California: Academic Press.
- Lyons, W. (1993). *Emoción*. Barcelona: Anthropos.
- Mandler, G. (1975). The search of emotion. En L. Levi (ed.): *Emotions: Their Parameters and Measurement* (pp. 121-148). Nueva York: Raven Press.
- Mandler, G. (1984). *Mind and Body: Psychology of Emotion and Stress*. Nueva York: Norton.

- Murphy, S.T. y Zajonc, R.B. (1993). Affect, cognition and awareness: Affective priming with optimal and suboptimal stimulus exposures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 723-739.
- Nowlis, V. y Nowlis, H.H. (1956). The description and analysis of mood. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 65, 345-355.
- Panksepp, J. (1982). Toward a general psychobiological theory of emotions. *Behavioral and Brain Sciences*, 5(3), 407-467.
- Panksepp, J. (1989a). The neurobiology of emotions: Of animal brains and human feelings. En A. Manstead y H. Wagner (eds.): *Handbook of Social Psychophysiology* (pp. 5-26). Chichester, Inglaterra: Wiley.
- Panksepp, J. (1989b). The psychobiology of emotions: The animal side of human feelings. En G. Gainotti y C. Caltagirone (eds.): *Emotions and the Dual Brain* (pp. 31-55). Berlín: Springer-Verlag.
- Plutchik, R. (1980). *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*. Nueva York: Harper and Row.
- Plutchik, R. (1991). *The Emotions*. Nueva York: University Press of America.
- Plutchik, R. (1994). *The Psychology and Biology of Emotion*. Nueva York: Harper Collins College Publishers.
- Remington, N.A.; Fabrigar, L.R. y Visser, P.S. (2000). Reexamining the circumplex model of affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(2), 286-300.
- Russell, J.A. (1980). A circumplex model of affect. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 1161-1178.
- Russell, J.A. (1983). Pancultural aspects of the human conceptual organization of emotions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 1281-1288.
- Schachter, S. y Singer, J.E. (1962). Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state. *Psychological Review*, 69, 379-399.
- Scherer, K.R. (1992). What does facial expression express? En K. Strongman (ed.): *International Review of Studies of Emotion*, Vol. 2 (pp. 139-165). Chichester: Wiley.
- Scherer, K.R. (2000). Psychological models of emotion. En J.C. Borod (ed.): *The Neuropsychology of Emotion* (pp. 137-162). Nueva York: Oxford University Press.

- Scherer, K.R. (2001). Appraisal considered as a process of multinivel sequential checking. En K.R. Scherer, A. Schorr y T. Johnstone (eds.): *Appraisal Process in Emotion. Theory, Methods, Research* (pp. 92-120). Nueva York: Oxford University Press.
- Schlosberg, H. (1954). Three dimensions of emotion. *Psychological Review*, 61, 81-88.
- Schneirla, T.C. (1959). An evolutionary and developmental theory of biphasic processes underlying approach and withdrawal. En M.R. Jones (ed.): *Nebraska Symposium on Motivation*, vol. 7 (pp. 1-42). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Schweder, R. (1984). *Culture Theory: Essays on the Social Origins of Mind, Self and Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, C.A. (1989). Dimensions of appraisal and physiological response in emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 339-353.
- Stagner, R. (1948). *Psychology of Personality*. Nueva York: McGraw-Hill.
- Tellegen, A.; Watson, D. y Clark, L.A. (1999a). On the dimensional and hierarchical structure of affect. *Psychological Science*, 10, 297-303.
- Tellegen, A.; Watson, D. y Clark, L.A. (1999b). Further support for a hierarchical model of affect: Reply to Green and Salovey. *Psychological Science*, 10, 307-309.
- Tomkins, S.S. (1981). The quest for primary motives: Biography and autobiography of an idea. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 306-329.
- Wallbott, H.G. y Scherer, K.R. (1989). Assessing emotion by questionnaire. En R. Plutchik y H. Kellerman (eds.): *Emotion. Theory, Research, and Experience. Volume 4: The Measurement of Emotions* (pp. 55-82). San Diego, California: Academic Press.
- Watson, D. y Tellegen, A. (1985). Toward a consensual structure of mood. *Psychological Bulletin*, 98, 219-235.
- Watson, D.; Clark, L.A. y Tellegen, A. (1988). Development and validation of brief measures of positive and negative affect: The PANAS scales. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(6), 1063-1070.
- Zajonc, R.B. (1980). Feeling and thinking: Preferences need no inferences. *American Psychologist*, 35, 151-175.
- Zajonc, R.B. (1984). On the primacy of affect. *American Psychologist*, 39, 117-123.
- Zajonc, R.B. (1998). Emotions. En D. Gilbert, S.T. Fiske y G. Lindzey (eds.): *Handbook of Social Psychology*, 4th ed., vol. 1 (pp. 591-632). Nueva York: McGraw-Hill.